

KOP KOMPONENTLI ARALAS QOSPA GAPLERDIN STRUKTURA-SEMANTIKALIQ TURLERI

Mangitbaeva Z.U.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710640>

Qaraqalpaq tili sintaksisi sheńberinde qospa gápler haqqındaǵı ilimiy hám teoriyalıq kózqaraslar elege shekem tolıq qalıplespen bolıp, bul baǵdarda bir qatar sheshimin kútip turǵan máseleler bar. «Qospa gáplerdin dizbekli, baǵınıńlı hám dánekersiz túrlerin anıq parıqlaytuǵın qaǵıydalardıń jeterli dárejede anıqlanbaǵanlıǵı, gáplerde dáslepki komponent bayanlawıshlarınıń funkciyaların sheklew, dizbeklilik hám baǵınıńlılıqtı bildiriwshi sózlerdin tolıq anıqlanımaǵanlıǵı, qospa gáplerdin semantikalıq túrleriniń bir-birine aralastırılıp qaralıwı»[1.8] sıyaqlı áhmiyetli máseleler ele óz sheshimin taba qoymadı. Sintaksis tarawınıń kópshilik máselelerinde tartıslı mashqalalar elege shekem bar bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, ayırım ilimpazlar qospa gáp terminin qollanbastan, basqa termin menen atawdı usınıs etedi. Máselen, ózbek tilshi ilimpazı N.Turniyazov óz miynetlerinde “quramalı sintaksislik konstrukciya”, “teń komponentli quramalı sintaktikalıq konstrukciya” terminleri qollanadı. [2.28] Ilimpaz Sh.Rahmatullaev bolsa, “qospa gáp forma”, “teń bólekli qospa gáp formalar” terminlerin qollanadı.[3.84] Usı sıyaqlı sintaksis tarawınıń júdá áhmiyetli máseleleri kóp bolıp, olar ayrıqsha izertleniwdi talap etip turǵan máselelerden. Sonday-aq, ilimpaz A.Álniyazov házirgi qaraqalpaq tilinde komponentler arasındadıń túp mánilerdin xarakteri boyınsha dizbekli qospa gáplerdi eki toparǵa ajratıwdı usınadı: 1) biriktiriw mánili gápler 2) qarama-qarsı mánili gápler dep ajratadı.[4. 42] Qospa gápın hárqaysı túriniń dúzilisi, túrli funkciyaları hám kategoriyaları boyınsha talas-tartıslı pikirler júdá kóp. Olardıń hárbirin óz aldına izertlew obyektine alıw hám analiz jasaw házirgi til biliminde sintaksis tarawınıń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı. Usı kózqarastan qaraǵanda, qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli qospa gápler teması tek ǵana olardıń qurılısın emes, al semantikalıq, funkcionallıq hám kategoriyalıq ózgesheliklerin de tereń tallawdı talap etedi. Bul usı baǵdarda ilimiy tiykarlanǵan, obektiv hám sistemalı izertlewlerdi dawam ettiriw zárúrligin kórsetedi.

Sońǵı waqıtları qospa gápı izertlewshiler tárepinen anıq pikirler usınılmaqta. M.I.Sheremisina hám T.A.Kolosovanıń rus tilindegi qospa gápın teoriyalıq máselelerine arnalǵan miynetinde qospa gápın klassifikaciyanıwı tómendegi úsh principke tiykarlanadı: 1) qospa gápın quramındaǵı predikativlik komponentlerdin dánekerli (yamasa dánekersiz) baylanısta keliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa gápler dánekerli hám dánekersiz bolıp bólinedi; 2) qospa gápın quramındaǵı predikativlik

komponentlerdin dizbeklilik ham bagininqililiq bolip qarama-qarsı qoyılıwı. Usıǵan muwapıq qospa gáp dizbekli qospa gáp ham bagininqılı qospa gáp bolip bólinedi; 3) qospa gáptin bagininqı komponentiniń pútin bas gápke yamasa onıń bir aǵzasına qatnaslı bolıp keliwi esapqa alınadı [5. 97]. Qospa gáptin bul belgilerdin tiykarında bóliniwi onıń formallıq (dúzilislik) tipologiyasına qatnaslı ekenligin kórsetedi.

Házirgi qaraqalpaq til biliminde kóp komponentli aralas qospa gápler sintaksislik ham semantikalıq jaqtan quramalı sistemalar bolıp esaplanadı. Olar hár qıylı qurılıstaǵı gáplerdin óz ara baylanısıwı tiykarında qalıpleseıi ham pikirdi anıq, tolıq bildiriwde áhmiyetli rol atqaradı. Qaraqalpaq tilinde bunday gápler hár qıylı modellerde kórinip, olardin strukturalıq-semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw tildin funkcional múmkinshiliklerin tereń túsiniwge járdem beredi.

Kóp komponentli aralas qospa gápler - bul eki yamasa onnan artıq sintaksislik birliklerdin óz ara baylanısıwı nátiyjesinde payda bolgan quramalı gápler bolıp tabıladı. Olarda komponentler arasındaqı baylanıslar dizbekli, bagininqılı ham dánekersiz formalarda bolıwı múmkin. Bul gápler tilde pikirdi keń ham tolıq bildiriwde áhmiyetli qural esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde kóp komponentli aralas qospa gápler hár qıylı modellerde kórinedi. Olardin tiykarǵı túrleri tómendegiler:

1. Jay gáp + bagininqılı qospa gáp

Bul modelde jay gáp tiykarǵı pikirdi bildiredi, al bagininqılı qospa gáp bolsa onıń mazmunın yamasa sebebin túsindiredi. Máselen: Buǵan múmkinshilik te joq edi, sebebi olarǵa ashıq járdem bere almaydı. (T. Q. “Maman biy ápsanası)

2. Jay gáp + Jay gáp + + bagininqılı qospa gáp

Bul modelde eki jay gáp teń dárejedeıi pikirlerdi bildiredi, al bagininqılı gáp bolsa olardı tolıqtıradı yamasa qarama-qarsı mánide túsindiredi. Máselen: Bunıń ústine Qoyshıbek úylengenimdi jaqsı kórmeydi, oǵan qulaq qaǵıs qılıp kórgenmen, biraq seniń oyıńdı bilmeytuǵın edim. (J. Saparov “Jupargúl” romanı)

3. . Jay gáp + kóp komponentli qospa gápler

Bul modelde bir jay gáp tiykarǵı pikirdi bildiredi, oǵan kóp komponentli qospa gáp baylanısıp, qosımsha maǵlıwmat beredi. Máselen: Burın qarapayım dúkanshı edi, bul Eshbay qamalmaq túwe Tórtkúlge, Nókiske barıp keldi, kúnnen künge nırıqqa sıyǵısız dárejede bayıp baratır, Sayımbettiń janın jep baratır, kózine kúyik! (Sh. Seytov “Xalqabad”)

4. Dizbekli qospa gáp + kóp komponentli qospa gápler

Bul modelde dizbekli qospa gápke eki yamasa onnan artıq pikirler anlatıladı, keyingi kóp komponentli qospa gáp bolsa olardı túsindiredi yaki nátiyjesin kórsetedi. Máselen: Baylıǵımız keshegi urısta nege sarıplanganın hámme bileıi, biraq másele –

bizni bay yaki jarlılıgımızda emes, al hazi rgi ja gdayda kushimizdi istin kozin tawıp jumsawımızda ... (O. Abduraxmanov "Bosağa" romanı).

5. Eki ba gını nqlı qospa gáp. Bul modelde eki ba gını nqlı qospa gáp bir-birine baylanısı p, quramalı pikirdi anlatadı. Mäselen: Geyde a ngime bel uzdi bolsa, sırtta gı tasır-tasır jawı nğa hámme qulaq salıp, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalı p, ma nlay jıyırar edi.(T. Qayı pbergenov "Maman biy a psanası")

6. Ba gını nqlı qospa gáp + kóp komponentli qospa gáppler

Bul modelde ba gını nqlı qospa gáp tiykar gı pikirlerdi bildiredi, kóp komponentli qospa gáp bolsa onı n mazmunın ke neytip, qosımsha ma glı wmat beredi. Mäselen: Bas a sker bası bu gin de kelip, onı n kú ta qızı q bir látipasına kú lip, kóz jasların sıpıra bergeni, qapı sál ashıl ganday boldı, Má wlen sarını n dú nkilew ma nlayı kó rindi. (T. Qayı pbergenov "Tú siniksizler")

Kóp komponentli aralas qospa gápplerdi n strukturalı q-semantikalı q analizi tildi n sintaksislik hám semantikalı q imkaniyatların tere n tú siniwge ja rdem beredi. Bul tallaw arqalı gápplerdi n dú zilisi, komponentler arasındagı baylanıslar, olardı n ma nısi hám funkciyaları anıqlanadı. Bul bolsa til ú yreniwshilerge hám til bilimi qanı gelerine tildi durıs hám ná tiyjeli ú yreniwde ja rdem beredi.

Qaraqalpaq tilinde kóp komponentli aralas qospa gáppler hár qıylı modellerde kó rinip, olardı n strukturalı q-semantikalı q analizi tildi n funkcional imkaniyatların tere n a nlaw ga ja rdem beredi. Hár bir komponentti n ga pte tutqan ornı, ma nıde atqaratu gı n wazıypası hám baylanıstırı wshı qurallar arqalı qalay baylanısqanı tildi n ishki dú zilisi haqqında tere n tú sinik payda eti wge ja rdem beredi.

Usı kózqarastan qara ganda, bunday gápplerdi n strukturalı q-semantikalı q analizi tek teoriyalı q til bilimi ushı n gana emes, al a meliy til ú yretiw, oqı w procesi ushı n da ú lken a hmiyetke iye. Sebebi, kóp komponentli aralas qospa gápplerdi ú yreniw arqalı til ú yreniwshiler pikirdi durıs, izbe-iz hám logika ga tiykarlangan halda bildiri w qa biletin rawajlandıradı. Bul gáppler arqalı pikirdi anı q, tolı q hám tolı q bayanlaw mú mkin. Olardı ú yreniw til biliminde ú lken a hmiyetke iye bolıp, tildi ú yreniw hám oqıtı w procesinde ná tiyjeli qural esaplanadı. Sonı n menen birge, bul tú rdegi gápplerdi n klassifikaciyası, qurılı sı hám ma nıde atqaratu gı n wazıypaların ú yreniw - hazi rgi qaraqalpaq tili sintaksisini n aktual hám ilimiy jaqtan a hmiyetli ba gdarları nın biri bolıp esaplanadı.

Adebiyatlar:

1. Dá wletov M., Seydullaeva D., Hazi rgi qaraqalpaq tilinde qospa gáppler. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2010.
2. Turniyozov B. Hozirgi o`zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi. Monografiya.-Samarqand, "SamDCHTI" nashri, 2008.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o`zbek tili. Darslik.-Toshkent, "Universitet", 2006.

4. Alniyazov A. Házirgi qaraqalpaq tilindegi dizbekli qospa gáplerdin funksional semantikalıq ózgeshelikleri. Fil.fan.dokt. Nukus, 2020.
5. Sheremisina M.I. Kolosova T.A. Osherki po teorii slojnogo predlojeniya. Novosibirsk. Izd-vo «Nauka».